

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Уляна Головач, Олександр Іванюта

ПЕРЕКЛАД ЯК СИМПОЗИОН¹

Частина I. Стати на шлях

Школа і зацікавлення класичною філологією

О. І.²: *Шановна пані Уляно, щиро дякую за згоду на це інтерв'ю! Почнемо, так би мовити, «від джерел». Наскільки ваша зацікавленість філологією і гуманітаристикою була зумовленою впливом сім'ї, шкільним вихованням, загальною атмосферою, що вас оточувала?*

У. Г.: Я намагатимуся бути дуже стислою у відповіді на це біографічне запитання. Мій науковий і перекладацький профіль – надто скромний, щоб комусь могли бути цікавими якісь фрагменти моєї біографії. Тому, гадаю, доцільніше буде обійти це запитання стороною. Я хотіла би лише при нагоді подякувати своїм батькам, які серйозно ставилися до моєї освіти й обрали мені для навчання дуже добру школу. Це була львівська СШ № 28 із поглибленим вивченням німецької мови. А вже ця школа виробила в мені зацікавлення літературою і вивченням іноземних мов. У цій школі був добрий рівень викладання, але ще важливішим було гарне середовище. Точно у школі, а не в університеті сформувалося моє зацікавлення літературою, що й привело мене на філологічний факультет.

О. І.: *Чому ви обрали саме класичну філологію?*

У. Г.: Я вагалася між німецькою і класичною філологією. Урешті обрала класичну філологію, бо ця програма виглядала ніби «німецька плюс». Німецьку компоненту на класичній філології вивчали як другий фах і в дипломі записувалося «Філолог. Викладач класичних та німецької мов». Згадка про німецьку мову в дипломному записі мала неабияку вагу, бо знайти роботу за спеціальністю «класична філологія» було майже нереально. Але мені якраз пощастило. Я жодного разу не пошкодувала, що зробила такий вибір. Усупереч передбаченням багатьох моїх знайомих із практичним підходом до життя, які часто запитували, що я збираюся робити в майбут-

© У. Головач, О. Іванюта, 2024

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми «Історія філософських перекладів українською мовою» Студентського товариства усної історії філософії.

² Імена учасників інтерв'ю наводяться скорочено: О. І. – Олександр Іванюта, У. Г. – Уляна Головач.

ньому зі своєю класичною філологією, я після закінчення університету й дотепер якраз за своїм основним фахом і працюю.

До речі, тоді класична філологія в УРСР збереглася лише у Львівському університеті (це були 80-ті роки). І на цю спеціальність було передбачено державною ліцензією тільки 5 місць (на всю УРСР з 50 мільйонним населенням тільки 5 ліцензованих місць!). Після 1991 року було відновлено класичну філологію в Києві й Харкові. Але кілька десятиліть вона існувала винятково тільки у Львові. Ось наша з вами розмова стосуватиметься перекладів філософських джерел з класичних мов. Саме звідти – з тих часів і обставин – якраз і беруть початок ключові проблеми, з якими складно дати собі раду і за 30 років опісля розпаду СРСР. Ми все ще пожинаємо плоди партійної політики щодо гуманітарної сфери, яка полягала в тому, щоб творити потужні гуманітарні центри, зокрема і класичних студій, у Москві/Ленінграді та зводити нанівець аналогічні наукові осередки в союзних республіках.

Адже вміння користуватися класичними мовами як інструментом прочитання джерел відкривало, наприклад, ширші можливості пізнавати й писати історію не за приготованими в Москві матрицями. Адже вивчення античних поетичних жанрів безпосередньо впливало, наприклад, на рівень літературознавчих досліджень. А вміння перекладати античні філософські джерела – наприклад, на ступінь зрілості філософської культури. Такі приклади причиново-наслідкових зв'язків між класичними студіями й різними ділянками гуманітарного знання можна й далі нанизувати, щоб дійти до головного висновку, який я хочу сформулювати: гуманітарне знання в союзних республіках мало бути вторинним у всіх своїх виявах і формах. Тому й нагадував Юрій Шевельов на початку 90-х про трьох рівновеликих ворогів відродження України – Москву, кочубеїзм і провінціалізм.

Уявімо собі, що в нас створено осередки потужних класичних студій принаймні у провідних університетах України – це вже був би реальний крок в подоланні провінціалізму в гуманітарній царині. Уявімо собі, що ми вже заповнили високу полицю перекладами філософських творів Античності й Середньовіччя – це теж був би реальний крок у подоланні провінціалізму в царині філософії. Але ми можемо говорити про такі досягнення все ще категоріями, які в граматиці давньогрецької мови називаються *optativus potentialis*, тобто категоріями потенційного побажального способу: «якби в нас в усіх провідних університетах були осередки потужних класичних студій; якби ми вже заповнили високу полицю перекладами філософських творів Античності й Середньовіччя...» тощо (логічний наголос падає на слово «якби»).

Університет

О. І.: *Отже, роль школи ми з'ясували. А що ви можете розповісти про навчання в університеті?*

У. Г.: Відчуваю вдячність до своєї *Alma mater*. Але пам'ятаю також різні розчарування, що супроводжували навчання. А вже після закінчення університету, коли я доросла до того, щоб критично оцінювати свої студії, то інколи відчуваю й образ. Бо я тільки пізніше зрозуміла, як багато мені не додав університет. Адже з різних ідеологічних міркувань (у кожному випадку на це були свої ідеологічні резони) на кафедрі класичної філології не знайшлося тоді місця для найяскравіших зірок цього фаху, які були поруч, мешкали і працювали у Львові, однак з різних причин кафедра класичної філології була для них закритою.

Історію античної літератури нам, для прикладу, не викладав Андрій Олександрович Содомора – на той час він уже був живою легендою як перекладач античної літератури. З ким як не з професором Содоморою студенти мали б читати Вергілія, Горация, Алкея, Сапфо та інших поетів? Лійнійне письмо Б ми не вивчали разом з Сергієм Яковичем Шарипкіним, блискучим фахівцем з індоєвропеїстики і мікенології. Він, урешті, виїхав до Польщі, працював в Ольштині, заснував і багато років видавав там науковий часопис з мінойсько-мікенських і класичних студій *Do-so-to*. Ми не читали з Йосипом Устимовичем Кобовим римських авторів в оригіналі латиною. Якщо йдеться про професора Кобова, то в 1973 «за підозрою в націоналістичних поглядах» його не допустили до захисту докторської дисертації і відсторонили від роботи на кафедрі класичних мов. Від Львівського університету відлучили тоді чимало професорів і студентів, інкримінуючи їм націоналістичну діяльність. Думали, мабуть, що відлучили назавжди. Однак у 1991 році Йосипа Устимовича поновили на кафедрі класичних мов. Щоправда, мої університетські студії на той час уже завершилися. Від молодших колег, які закінчували студії пізніше, знаю, що, не маючи нагоди вчитися в такого викладача латини, яким був професор Кобів, я і мої однокурсники дуже багато втратили.

Знаки часу виявлялись і в інших речах. Не про все нам, наприклад, розповідали викладачі, хоч так природно, щоб викладач на спецкурсах ділився зі студентами своїми науковими зацікавленнями. У нас викладав професор Віталій Петрович Маслюк. Пам'ятаю його змістовні лекції з античної метрики, ми з ним читали трагедійних поетів мовою оригіналу. Він велику частину свого наукового життя присвятив студіям і перекладам латинськомовної української літератури, але ніколи не розповідав про це студентам.

О. І.: *Можна запитати, чому?*

У. Г.: Бо звинувачувальним аргументом проти будь-якого професора могло стати що завгодно – об'єкт дослідження, предмет дослідження, історико-літературний термін, мова публікації. Загальна цензура, що була дуже відчутною особливо на західноукраїнських землях у 70–80-роках, провокувала водночас і строгішання автоцензури в комунікації зі студентами. Це, звичайно, лише моя гіпотеза. Я багато роздумувала про ці речі вже після закінчення університету й дійшла висновку, що в умовах радянської дійсності інстинкт самозбереження спонукав людей втілювати в життя епікурейську максиму *λάτρε βίωσας* – *проживи непомітно*. Така життєва філософія з особливою силою проявлялася у сферах, особливо багатих на яскраві особистості. Такою сферою завжди були університетські середовища. Ішлося, звичайно, не про епікурейську втечу від мирської суєти, а власне про інстинкт самозбереження.

О. І.: *Однак, можливо, були викладачі, спілкування з якими справді збагачувало студентів?*

У. Г.: Це передусім світлої пам'яті Іван Іванович Андрейчук. Пам'ятаю його неімовірні лекції з історичної граматики давньогрецької мови, читання з ним Платонових діалогів, фрагментів з «Нікомахової етики» Арістотеля. Він супроводжував ці читання надзвичайно цікавими фаховими екскурсами до лінгвістичного, історичного й культурного контекстів. Якщо класична філологія – комплексна історико-філологічна наука про стародавній Грецію й Рим, то Іван Іванович Андрейчук назавжди заземлив мене саме в грецьку її компоненту.

Це Ліна Михайлівна Глуценко. У нас на кафедрі класичної філології не було звичним заохочувати студентів до перекладацької справи. Наскільки я можу прига-

дати, украй рідко комусь зі студентів пропонували зробити переклад якогось латинського чи грецького тексту в рамках дипломних проєктів. Ліна Михайлівна запропонувала мені якраз таку тему, що передбачала переклад трактату Філодема *Περὶ μουσικῆς*. Цей твір елліністичного періоду зберігся у фрагментах. З такими текстами значно важче працювати, бо губиться розуміння. Пам'ятаю, що було надзвичайно складно перекладати. Але я це зробила! Дипломна робота дала мені також досвід коментування античного джерела й використання його як матеріалу для опрацювання предмету вивчення (на цьому тексті я досліджувала вчення Філодема про етос музики). Це була також робота зі словниками, енциклопедіями, німецькомовною науковою літературою. Треба відзначити, що на кафедрі класичної філології у Львові була чудова бібліотека, сформована ще до війни. Там були розкішні довідкові й енциклопедичні видання. Звичайно, ця бібліотека не поповнювалася новими виданнями й сучасною періодикою. Але на той час значення тих скарбів, до яких можна було доступитися в кафедральній бібліотеці, було величезне.

Частина II. Історія перекладів Платона українською

Чи існує традиція «українського Платона»?

О. І.: У статті Йосина Кобова «Нарис історії українського перекладу з класичних мов у Галичині до 1939 року», передрукованій 2014 року в збірці «Неперервна філологія» [Кобів 2014: 223]³, в якій ви разом з Андрієм Ясіновським висвітлили історію класичної філології в Україні [Головач, Ясіновський 2014], а також в бібліографії «Українська класична філологія: Біобібліографія, історія, персоналії» [Павленко, Звонська 2014: 100] згадано декілька перекладів Платона українською, перший з яких – «Горгіас» у перекладі Омеляна Гороцького [Платон 1866]. Чи можемо ми вважати доведеним фактом існування 150-річної української традиції перекладів Платона? Якщо так, тоді що саме дозволяє нам говорити про українську традицію в засвоєнні філософської спадщини Платона? Якщо ні, тоді що заважає нам визнати існування такої традиції? Що, на вашу думку, означає традиція перекладу певного автора?

У. Г.: Я би не називала це 150-річною традицією. Адже це латинське слово означає «тяглість». Треба називати речі своїми іменами, не прагнучи створювати ілюзію, хоч і приємну для нас. Традиція передбачає процес, який колись почався і неперервно триває. Можна було б говорити про українську традицію в засвоєнні Платона, якби не було тривалого переривання у цьому процесі. Бо коли процес не переривається, тоді кожний переклад займає свою нішу: здобутий досвід опосередковано впливає на наступні переклади цього ж автора.

Отож ключове слово – тяглість. Однак для втілення такої тяглості українці не мали відповідного політичного контексту – ні в Австро-Угорській імперії, ні тим більше в складі Російської імперії, де українці не мали рідномовних шкіл і до того ж

³ Усі посилання у квадратних дужках на джерела зі Списку літератури вставлені в текст Олександром Іванютою на етапі підготовки до публікації.

періодично з'являлися закони й циркуляри, які забороняли зокрема й перекладні видання українською мовою. Щоб була тяглість у процесі засвоєння українською мовою такого колосоподібного явища, як Платон, українці потребували своїх кафедр в університетах. Але ж якраз академічного контексту в українців, на жаль, не було.

Якщо говорити про українські землі, які були в складі Польщі, то цю тезу підтверджує хоч би факт заснування в липні 1921 року Українського таємного університету у Львові. Його створення було реакцією української освіченої спільноти на заборону українцям, які не мали польського громадянства, не лише викладати у Львівському університеті, а навіть навчатися в ньому (у надії на відновлення ЗУНР українці від польського громадянства відмовлялися)⁴. Українських університетів чи кафедр не існувало і раніше, за часів Австро-Угорщини.

Отож у таких суспільно-політичних обставинах українські переклади творів Платона робили гімназійні вчителі. І Омелян Гороцький, і Володимир Кміцикевич, і Осип Роздольський, й Іларіон Огоновський мали класичну освіту та були гімназійними вчителями в містах, де українці створювали повноцінні громади й забезпечували свої базові, а отже й освітні потреби. Такі свідомі своїх національних потреб громади були у Львові, Перемишлі, Коломиї, Станіславі. Ось в тих містах і з'являлися переклади творів Платона для гімназійного вжитку.

О. І.: *Якщо згадані перекладачі належали до середовища гімназійних учителів, то чи означає це, що вони обмежувались колом текстів із програми гімназійних студій?*

У. Г.: Йосип Кобів надає їм вартості просвітницького проєкту й цілком слушно зауважує, що «вони виконували благородну просвітницьку місію» в несприятливих для українців суспільно-політичних обставинах [Кобів 2014: 239]. Значення цих перекладів для сучасників було історико-пізнавальним. Ішлося про окремі видання, які згодом перевидавали (часто уривками) у гімназійних читанках, щоб ознайомлювати гімназійну молодь з історією, культурою й літературою Стародавньої Греції та Риму. Однією з таких читанок для середніх шкіл Галичини було видання 1894 року Костя Лучаковського «Взори поезії і прози» [Плятон 1894], «Мова цих перекладів була, – за оцінкою Йосипа Кобова, – не народною, а книжною, всієюною русизмами» [Кобів 2014: 223]. Ці переклади не відповідають нинішнім вимогам до перекладу, але історико-культурне значення зберігають. Орієнтація на гімназійну аудиторію визначала й підхід до перекладу. Це були переклади, адаптовані до потреб освіти середнього рівня. На той час і при тих обставинах вони були цілком релевантні й відповідали потребам часу. Зробили, що могли. Це була праця, на яку спромоглися свідомі представники недержавного народу. Не коритися несприятливим обставинам – це також подвижництво. Ми й сьогодні повинні бути вдячними цим подвижникам. І те, що ми зараз згадуємо їхні імена і розмовляємо про те, що вони зробили – у цьому ми якраз і виявляємо їм нашу вдячність.

О. І.: *Можна підсумувати, що цими перекладами займалися педагоги й водночас громадські діячі?*

У. Г.: Ви дуже правильно підсумували. Це був у прямому розумінні чин боротьби за виживання в надії, що така праця дасть плоди у сприятливіших майбутніх обставинах. Тому ми повинні побачити в цій праці заповіт: *faciant meliora potentes*.

⁴ Про Український таємний університет у Львові вичерпний огляд можна знайти у статті [Дудка, Головач 2020].

Це також надзвичайно потужний для нас сьогодні мотиваційний аргумент, що мав би нагадувати про важливість і невідкладність забезпечення українських освітніх програм українськими перекладами хоч би найважливіших джерел. Без цього ми навіть в неокупованій і деокупованій Україні будемо залишатися й надалі по суті в недеокупованих університетах, бо в освітньому кластері буде й надалі зберігатися російський патронат, а ми будемо й надалі цитувати Платона за Аптом, Єгуновим, Васильєвою тощо і будемо коментувати Платонові твори за радянськими підручниками, навіть не відчуваючи незручності, що це попри все інше вже давно перейдений етап у засвоєнні Платона. Скажімо так: переклади творів Платона українською мовою – це перший крок до того, щоб в Україні в академічних інституціях почали писати свої «нотатки на берегах Платонових текстів». Ключове слово – «свої» нотатки. І лише тоді через десятиліття можна буде говорити про українську традицію в засвоєнні Платона.

О. І.: *Чи є ці тексти настільки цінними, щоби перевидавати їх сьогодні?*

У. Г.: Інтерес власне історико-культурний ці переклади безумовно представляють. Адже вони дають розуміння важливих процесів. А ще дають усвідомлення того, яким міг би бути цей процес у своєму розвитку за нормальних обставин. Але для видання таких перекладів потрібен дослідник, який би показав значення таких спроб, висвітлюючи їх із різних перспектив. Філолог міг би проаналізувати їх у площині історії перекладу, філософ міг би на основі аналізу цих перекладів доповнити вивчення історії філософії в Україні на землях, що належали до Австро-Угорської імперії тощо. Ці переклади, безперечно, є багатим матеріалом для тих дослідників, які займаються термінологічними студіями і яких цікавить, зокрема, історичний аспект вироблення української філософської термінології. Але для інтерпретації античної філософської думки вони вже сьогодні, на мою думку, не надаються.

О. І.: *Ми маємо натепер три переклади «Бенкету»⁵. Також є два переклади «Горгія»⁶, два переклади «Протагора»⁷, частковий і повний переклади «Федона»⁸, два переклади «Апології Сократа»⁹, «Евтифрона»¹⁰ і «Крітона»¹¹. Що ви порадили б майбутнім перекладачам? Чи варто перекладати деякі з них знову, орієнтуючись на сучасні мовні норми і стандарти академічного філософського перекладу? Такі «дублі» і «трійки» – це добре? Що вони можуть потенційно дати наступним поколінням перекладачів? Можливо, корисніше було б рухатися далі й засвоювати неперекладену частину Платонового корпусу?*

У. Г.: Ми можемо про це поміркувати. У випадку всіх оцих «дублів» – це якраз не наслідок відсутності спільно виробленого плану. Ми вже відзначили, що галицькі переклади 100-річної давнини не мають сьогодні академічної вартості для історії філософії, тому перекладені тоді діалоги Платона треба перекладати знову.

З іншого боку, тут, мабуть, і не завжди доцільно давати якісь рекомендації. «Дух дихає, де хоче»: вартісний переклад виходить тоді, коли перекладач знає, чому він береться за той чи інший джерельний текст. Коли йдеться про художні тексти, пере-

⁵ Див.: [Платон 1922; 2005; 2008: 81-131].

⁶ Див.: [Платон 1866; 1995: 155-233].

⁷ Див.: [Платон 1868; 1995: 108-154].

⁸ Див. відповідно: [Платон 1894: 466-469; 1995: 234-293].

⁹ Див.: [Платон 1903; 1995: 20-41].

¹⁰ Див.: [Платон 1906; 1995: 54-68].

¹¹ Див.: [Платон 1988: 194-204; Платон 1992: 84-92].

кладача може манити форма твору, з якою він бажає працювати. Вибір філософського твору для перекладу може бути спричинений дослідницькими зацікавленнями. Це дуже важлива передумова для того, щоб на виході з'явилося щось вартісне. Добре виходить тоді, коли дослідник береться за переклад тексту, до якого в нього особисто є багато запитань. Без такого зацікавлення давній текст нізащо не відкриється.

Переклад – це завжди принаймні спроба, за влучною метафорою Івана Франка, «пірнути до дна» і «винести дивнії перли» з того чи іншого тексту. Насправді «пірнути до дна» нікому не вдається. Але дуже добре, коли перекладач має передчуття, що знайде те, що для нього буде пізнавальною перлиною. Переклад за своєю природою дуже діалогічний тип діяльності. Це ніби знімати тиньк часу зі старої фрески. Ми відкриваємо собі давній текст і починаємо з ними розмовляти. У цьому діалозі ми народжуємо і свої думки, що їх цей текст пробуджує.

О. І.: *Якого контексту потребують перекладні проекти, щоб бути успішними?*

У. Г.: Засвоєння античних джерел, зокрема переклади філософської прози, як і аналіз творів монументального мистецтва, потребує контексту. Цей контекст формується з розуміння важливості перекладів класичних текстів, їх цінності для мислення і для культури, а відтак і з капіталовкладень. Це та важлива діяльність, яка повинна нуртувати в університетах і академічних інститутах. Наукові інституції повинні вбачати в такій діяльності одне зі своїх важливих призначень. Програма перекладів потребує того, що жителі стародавніх Атен називали колись літургією (*λειτουργία* – суспільний обов'язок, суспільний внесок, англ. public service). Можна припустити, що без такого внеску – о жах! – не було б і атенського театру. Аж страшно подумати – якби атенські громадяни колись не об'єдналися довкола ідеї створення і постійної підтримки театральних постановок на святах вшанування Діоніса, то не відбувся б жанр трагедії.

О. І.: *Цікава думка! Чи правильно я зрозумів, що переклади як культурний феномен – справа багато в чому громадянська?*

У. Г.: Я спробую пояснити цю думку через аналогію. Зробити скульптуру, створити мозаїку, розписати фресками стіни храму чи прикрасити храм кольоровими вітражами можна лише за умови, що існує суспільне середовище, яке цього потребує і готове створити для художника необхідні умови, щоб художник міг реалізувати свій творчий задум, яким будуть насолоджуватися й сучасники, і не одне покоління нащадків.

Переклади античних філософських джерел – це та ж сама мозаїка чи фресковий розпис. Належний рівень їх виконання передбачає існування філософських осередків, кафедр історії філософії, кафедр класичної філології. Ми вже говорили, що переклад за своєю природою діалогічна справа. Його суть полягає в тому, щоб на виході отримати текст, зрозумілий для аудиторії, яку перекладач собі уявляє, бо для цієї аудиторії він і здійснює переклад. Тобто в ідеалі перекладач усвідомлює, яким є запит (адже й запит може бути якісним і неякісним, вимогливим і не дуже). Як не парадоксально, але щоб виходили справді достойні переклади важливих текстів, потрібно, щоб була освічена аудиторія, яка формулює запит на такі видання й готова також включатися у public service, готова підтримувати перекладні проекти тими ресурсами, якими володіє.

О. І.: *Існує таке поняття, як проблемність перекладу. При цьому проблемний переклад іноді може йти на користь функціонуванню тексту в академічному середовищі: довкола нього розгортаються обговорення, дискусії, пропонуються нові варі-*

анти тощо. Чи не є саме проблемність перекладів передумовою подальшого розвитку перекладацької справи? І якщо так, то де пролягає межа між проблемністю продуктивною та проблемністю, що унеможливує наукове використання тексту?

У. Г.: В античних філософських текстах часто присутні фрагменти думки автора, висловлені в такий спосіб, що їх можна трактувати по-різному. Інколи автор робить це зумисне, щоб не відкривати істину непосвяченій свідомості: кожен мусить сам пройти своїм шляхом до відкриття істини. Це один з важливих принципів античної філософії. Як на мене, не буде помилкою сказати, що представники тих філософських шкіл античності, які в принципі погоджувалися з існуванням і пізнаваністю істини, від цього відштовхувалися. Про це багато написано в студіях з історії античної філософії.

Перекладач в ідеалі мав би ознайомитися з різними трактуваннями проблемних фрагментів, а потім, обравши якийсь прочитання, мав би його аргументувати. Найгірший варіант, коли перекладач не має позиції, коли він в буквальному сенсі не страждав свого прочитання складного фрагмента думки автора. Буває, що перекладач списав, навіть не розуміючи, що саме списав з інших, уже доступних перекладних версій. Від таких перекладів, звичайно, більше шкоди, ніж користі. Тож про жодний позитив від проблемності таких перекладів говорити не доводиться. Інша справа, коли перекладач помилився, але він має позицію і готовий її обстоювати. Тоді проблемність перекладу може спричинити дискусії довкола давнього тексту й ситуація для прочитання цього тексту стає продуктивною.

Збірка «Діалогів» Платона (1995)¹²

О. І.: Гадаю, багатьом буде цікавою історія «Діалогів» Платона, опублікованих у видавництві «Основи». Почнемо з того, яку роль у цьому проекті зіграла Соломія Павличко.

У. Г.: Роль Соломії Павличко у цьому проекті – це роль каталізатора. Вона дуже добре розуміла обставини, можливості українського середовища, яке могло втілити такий задум, і досконало уявляла адресата цих перекладів. Я би порівняла мотивацію, яка нею рухала, з Франковими задумами сторічної давнини. Франко залишив нам доволі таки гірке, як задуматися, зізнання: «я для геніїв грядущих поле дикее орав». І. Франко бачив ось таким своє призначення на початку ХХ століття, Соломія Павличко – наприкінці ХХ століття (в наступне століття доля її не впустила).

О. І.: А чому саме Йосип Кобів очолив цей проект? І яким чином відбувався відбір перекладачів для цієї роботи?

У. Г.: Я думаю, що бажаючи хоч би щось посадити на «дикому полі», Соломія Павличко зверталася до кого могла, розуміючи, що ці переклади мають виконати передусім «благородну просвітницьку місію» – знову як це було на зламі попередніх століть. Я майже впевнена, що першим, кого вона хотіла намовити до перекладу вибраних діалогів Платона, був Андрій Содомора. Вони були знайомі особисто, навзаєм шанували одне одного. Але Платон не той автор, якого обирає собі для перекладу Андрій Содомора. Тому я майже впевнена, що він відхилив цю пропозицію, але така спроба була. Можливо, Андрій Олександрович навіть говорив мені про це, але я вже достеменно не пам'ятаю.

¹² Див.: [Платон 1995].

І тоді Соломія Павличко цілком природно звернулася до Йосипа Устимовича Кобова – також досвідченого перекладача. Я дізналася від Андрія Олександровича Содомори про те, що задумується такий проєкт, він дуже радив мені взяти в ньому участь. Оскільки долучені до проєкту були також Тарас Лучук і Дзвінка Коваль, а це вже представники моєї генерації, то це теж спрацювало як стимул, що мовляв «не святі горшки ліплять». Та й був, зрештою, за плечима досвід з перекладом трактату Філодема. Я тільки фрагментарно можу відповісти на ваше запитання, бо пам'ятаю радше якісь свої міркування, невпевненість у собі, але не деталі. Однак те, що я мало пам'ятаю, уже саме по собі свідчить, що не було сильних вражень від комунікації в рамках цього проєкту.

О. І.: Чому були обрані саме ті дев'ять діалогів, які увійшли до збірки¹³? Яким було обґрунтування цього вибору?

У. Г.: Список для перекладу запропонував Йосип Устимович Кобів. Якими були його міркування, мені невідомо. З чогось треба було починати – мабуть, у цьому й відповідь. Кожен з нас міг обирати за бажанням. Я обрала «Гіппія більшого», що має підзаголовок «Діалог про прекрасне».

О. І.: Як було побудовано робочий процес?

У. Г.: Я вже зараз не пам'ятаю достеменно. Це було дуже давно. Завдання полягало в тому, щоб перекласти твір і написати до нього синопсис, а також доповнити переклад лаконічними текстуальними коментарями. Це був для мене корисний досвід. Але якоїсь комунікації, обговорень, взаємного обміну думками, чогось такого структурованого і конструктивного не було. Хіба що при випадкових зустрічах ми обмінювалися якимись думками (ідеться про нас молодших).

О. І.: Як відбувалася взаємодія з редакторами і які були від них настанови?

У. Г.: Головна настанова полягала в тому, що переклад слід робити з мови оригіналу. Редактором був Олександр Мокровольський, досвідчений і талановитий перекладач, щоправда – не з давньогрецької мови й не з латини. У цьому сенсі зрозуміло, що йшлося не про наукове редагування. Але ж це був 1994-й рік. І це власне відповідь на запитання, як торувалася дорога до вироблення правил видання античних філософських текстів, власне до того, що тепер поступово стає нормою. А норма – це вироблений алгоритм: вивчення тексту, ознайомлення з усіма його доступними інтерпретаціями – переклад з мови оригіналу – наукове редагування – наукове рецензування – літературне редагування – коректура. Ключова ланка в цьому ланцюжку опрацювань поряд із перекладом належить науковому редагуванню. Науковий редактор (*conditio sine qua non*) має бути обраний з кола фахівців: він повинен знати мову оригіналу, історико-філософський контекст і головні ідеї твору, бути обізнаним із дослідженнями перекладеного тексту в історичній перспективі й у сучасному контексті.

О. І.: Виходячи з висловлених міркувань, на які етапи ви розділили б розвиток перекладу філософських текстів в Україні? Чим позначено кожен з таких етапів і чим було зумовлено переходи між ними (зміни в стандартах, нормах тощо). У чому суть кожного з цих етапів?

У. Г.: Чомусь мені приходять на згадку рядки з відомої поезії Миколи Зерова: «Болото в березні, гроза у квітні – все має час і пору уставну». Будь-які процеси

¹³ *Апологія Сократа* (перекладач Йосип Кобів); *Крітон* (Юрій Мушак); *Евтифрон* (Тарас Лучук); *Іон* (Йосип Кобів); *Гіппій більший* (Уляна Головач); *Протагор* (Йосип Кобів); *Горгій* (Дзвенислава Коваль); *Федон* (Йосип Кобів); *Федр* (Йосип Кобів).

неминуче підпорядковуються певним закономірностям. Спочатку віз ледве рухається бездоріжжям, потім уже їде, хоч і помалу, бо шляхи потроху торуються, а потім рух набирає обертів. Коли йдеться про переклади античної філософської прози, то 90-ті роки були радше періодом випробування можливостей у цій ділянці. Парадигми ще не було. Я підкреслюю, що говорю зараз про засвоєння античної філософської прози, а не про переклад поетичних жанрів. Адже на той час українці вже мали майстерно перекладені епічні поеми Гомера, «Енеїду» Вергілія, грецьку драму, комедію й ще багато чого власне з античної поетичної спадщини. Натомість в ділянці перекладів філософської прози робилося мало й часто, як мені здається, без поваги до читача.

О. І.: *У чому, на вашу думку, причина такого ставлення?*

У. Г.: Можливо, причина в тому, що бачення реципієнта цих перекладів було розмите. Оця звична адресація «для широкого кола читачів» була ніби індульгенцією. Мовляв, якщо видання популярне, то може робитися абияк. Скільки таких видань з'являлося, коли серйозний текст виходив без передмови й без коментарів, хіба з текстуальними примітками, що просто імпортують інформацію про якусь історичну чи міфологічну постать, чи якусь античну реалію, чи містять знову ж таки імпортовану інформацію про те, звідки походить та чи інша цитата в тексті-джерелі. Найгірше, що тоді ще була поширеною практика перекладів не з мови оригіналу, а з російської. Інколи цього навіть не приховували. Особливо сумно, що навіть не від честності, а від невігластва не приховували, що переклад зроблено не з оригіналу.

О. І.: *Отже, таке враження, що перший етап поволі окреслюється. Але невже маємо тут справу з суцільним жахом?*

У. Г.: Ні, звісно, були й позитивні винятки. І за це треба бути вдячним тим перекладачам і видавцям, які робили свою роботу дуже сумлінно й відповідально. Значення тих перших належно виданих перекладів античної філософської прози є не лише річчю, цінною в собі. Їх значення ширше, бо вони торували шлях для тих, хто тим шляхом ішов за ними.

Ідеться про переклади, що в 90-х і ранніх 2000-х з'явилися українською мовою у видавництві «Основи». Це в перекладі Андрія Содомори «Моральні листи до Луцілія» Сенеки¹⁴, це в блискучому перекладі того ж Андрія Содомори «Розрада від філософії» Северина Боеція¹⁵, це також Ціцеронові трактати «Про державу», «Про закони», «Про природу богів» у перекладі Володимира Литвинова¹⁶. Такими ось виданнями, коли в їх опрацюванні зустрічалися перекладач, який знає, що робить, і любить те, що робить, і видавець, який по-справжньому перейнятий своєю справою, прописувалася парадигма.

Немає такого європейського народу, який би знехтував літературною спадщиною Сенеки, Ціцерона чи Северина Боеція і не знайшов би ресурсів підтримати ініціативу перекладачів, які доказують, що можуть робити свою справу кваліфіковано й готові вкладати в неї час, знання і вміння. Натомість українці були приречені чекати на «Моральні листи до Луцілія» ще чверть століття вже після того, як перекладач опублікував сигнальну добірку вибраних «листів» Сенеки в журналі «Всесвіт»¹⁷. Ця сиг-

¹⁴ Див.: [Сенека 1996].

¹⁵ Див.: [Боецій 2002].

¹⁶ Див.: [Ціцерон 1998].

¹⁷ Див.: [Сенека 1976: 153-169].

нальна публікація датується 1976 роком, а видання побачило світ у видавництві «Основи» 1996 року.

Така пауза багато про що нам говорить. Через сто років після Емського указу радянська влада діяла іншими методами, однак секретні партійні розпорядження, спрямовані на витіснення української мови в багатьох сферах культури і освіти, прописували дозволи й заборони, бажане й небажане у книговидавничій справі. Небажане не могло з'явитися у жодному радянському видавництві. А приватні видавництва були, як відомо, суворо заборонені законом. Це доводиться проговорювати для молодшого покоління: хто не жив у радянські часи, той не може собі уявити як працював детально продуманий механізм заборон і дозволів у видавничій сфері.

О. І.: *Наскільки я розумію, перший етап був етапом пошуку, спроб, сумішшю блиску й ніцоти. Таким собі стартовим продуктивним бульйоном, броунівським рухом, в якому поволі окреслювалися контури майбутнього. Коли, на вашу думку, ситуація набула більшої окресленості?*

У. Г.: На початку 2000-х ситуація вже змінилася. І програма перекладів, якою опікувався фонд «Відродження», і створення «Лабораторії наукового перекладу» дали потужний поштовх розвиткові академічного перекладу. Не мені про це говорити. Адже ці процеси вже осмислені, про них найкраще розповідають ті, хто брав у них безпосередню участь.

Я можу сказати, що їх доповнювало, бо відбувалося в той самий час (звичайно не в такому масштабі й не в центрі, а на «узбіччі»), і про що ніхто в Києві, мабуть, не згадає, бо ізоляціонізм і брак комунікації – це ще одна проблема, яка нас постійно супроводжує). В Українському католицькому університеті у Львові на кафедрі класичних мов ми започаткували у 2005 році академічну серію перекладних видань «In via» (уже значно пізніше до нас долучилися колеги з філософсько-богословського факультету УКУ). Для цього було створено редакційну колегію, до якої входили Андрій Ясіновський, Ростислав Паранько, Тарас Лучук (він тільки на початку співпрацював з нами) і Уляна Головач (як керівник проекту). Маючи обмежені ресурси – людські й фінансові, ми здійснили в цій серії шість видань: «Бенкет» Платона¹⁸; «Теологічні трактати» Северина Боеція¹⁹; «Монологіон. Прослогіон» Ансельма Кентерберійського²⁰; «Путівник мислі до Бога. Про приведення мистецтв до богослов'я»²¹ Святого Бонавентури; «Книгу про причини»²² – переклад латинського перекладу анонімого арабського тексту; «П'ять Слів про богослов'я» Григорія Богослова²³.

Усі видання в цій перекладній серії є білінгвами, тобто містять також тексти мовою латинського чи грецького оригіналу. Усі видання мають ґрунтовний академічний супровід – передмову, вичерпні коментарі текстуального, концептуального та інтерпретаційного характеру, різного роду покажчики. Ще одним важливим компонентом академічного апарату є бібліографія використаної літератури – також півнальний бонус для українського реципієнта давнього тексту.

О. І.: *Мабуть, працюючи над цією серією, ваш маленький колектив виробив деяку нормативність?*

¹⁸ Див.: [Платон 2005].

¹⁹ Див.: [Боецій 2007].

²⁰ Див.: [Ансельм 2012].

²¹ Див.: [Бонавентура 2014].

²² Див.: [Паранько 2018].

²³ Див.: [Григорій Богослов 2018].

У. Г.: У процесі підготовки згаданих видань ми визначили правила, яких послідовно дотримуємося: 1) відповідальність за якість перекладу науковий редактор розділяє з перекладачем; 2) наукового редактора обирає редакційна колегія з кола найкращих у визначеній ділянці фахівців; важливий критерій компетентності наукового редактора – володіння на необхідному рівні мовою оригіналу; 3) якщо перекладач чи науковий редактор не можуть забезпечити створення академічного апарату (хоча в ідеалі так би не мало бути, бо коментар, як перше дослідження, створюється до й у процесі перекладу), редакційна колегія має подбати про те, щоб замовити у фахівця супровідну статтю й коментарі до тексту джерела. До наукового редагування двох видань у серії «In via» редакційна колегія запрошувала Андрія Баумейстера. Він, власне, написав і супровідні вступні статті до видання двох творів Ансельма Кентерберійського і до анонімної «Книги про причини». Перекладав ці твори з латини Ростислав Паранько.

Історія перекладу «Бенкету»

О. І.: *Ви переклали «Бенкет». Чому ви обрали саме цей твір Платона серед багатьох інших, які ще чекають на свою україномовну версію?*

У. Г.: Спочатку була спонюка, що прийшла ззовні. А з огляду на закономірності в справі перекладу давніх текстів, про які ми з вами щойно міркували, зовнішній стимул – не найкращий стимул. Але я завжди буду сповнюватися вдячністю, що так вийшло. Режисер театру Леся Курбаса у Львові Володимир Кучинський мав намір зробити театральну постановку за цим текстом. Він був знайомий з основівськими перекладами діалогів Платона і звернувся до мене з проханням перекласти Платонів Συμπόσιον для сцени. Я тоді дописувала дисертацію, тому не мала вільного часу на переклад і спершу майже відмовила. Я також боялася, щиро кажучи, братися за цей Платонів шедевр. Але Володя сказав, що в такому разі актори перекладуть кожний свої рольові фрагменти тексту з російської (уже перекладають – він так і сказав!). Це прозвучало для мене як погроза, бо й справді реальним був ризик появи перекладу з російськомовної версії. Тож я на тривалий час перемкнулася з дисертації на переклад «Бенкету».

О. І.: *Що стало для вас найскладнішим у роботі з цим текстом?*

У. Г.: Ми часто замислюємося над тим, як перекласти філософські терміни. У Платонових наскрізь філософських, але водночас літературних текстах складність цього завдання має свою специфіку й позначена особливими труднощами ще й тому, що в цього автора терміни народжуються зі слів звичайної мови (на цю тему написано багато літератури). І Платонів якраз важливо, щоб у слові, яке стає терміном, зберігалася семантична двозначність. Така двозначність зазвичай не є випадковою і породжує поліфонію смислів: покажемо широко відомий приклад зі словом εἶδος.

Якщо ж ми говоримо про «Бенкет», то я спробую пояснити цю думку на прикладі останньої фрази цього твору. «Сократ вмився [з дороги] і провів у Лікеї решту дня, а надвечір подався додому на спочинок». Ось зосередьмося на цих трьох останніх словах: εἰς ἑσπέραν οἴκου ἀναπαύεσθαι. Вжито інфінітив, бо наратор передає непрямою мовою розповідь очевидця. Але не про це мова (хоч це теж цікава тема для обговорення). Не забуваймо ні на мить, що це біографічний твір про Сократа, хоч і фікціональний. Платон його написав, щоб увічнити пам'ять про свого вчителя (минуло приблизно 20-25 років після смерті Сократа, як з'явився цей твір).

Словом οἴκοι Платон говорить не про те, що Сократ просто «додому» подався, натомість йдеться про той «дім», звідки родом душа, і куди вона повертається, якщо пройде через всі шаблі драбини, яка веде до неба. Ми підходимо до цих слів уже просвітлені наукою вішунки Діотими з Мантиней.

І ἀναπαύεσθαι окреслює своїм значенням не просто дію відпочинку, щоб набратися сил для нових трудів (хоч це слово може позначати дію відпочинку чи перепочинку). Але в цьому контексті – це власне *спочинок*, тобто *упокоєння* (словники подають приклади з Inscriptiones Graecae, в яких дієслово ἀναπαύεσθαι використовується в написах на могильних каменях). Як бачите, важливий нюанс Платонової думки можна було відтворити працюючи на рівні морфології, обираючи найближче за словом слово, яке зрештою також зберігає потрібну двозначність. Так у перекладі збережено авторський задум. Найсокровенніші свої думки Платон свідомо хотів довірити лише тим, хто зможе їх сприйняти. Це як у тропарі, який співається на свято Преображення: «Показав ученикам своїм правду свою скільки змогли» (і це ж йдеться про тих учеників, що піднялися з Учителем на гору; а що вже говорити про бачення тих, які й не починали долати шлях угору). Невігласам Платон не хотів відкривати свої прозріння. За образом можна приховати істинний смисл висловлювання: у цьому Платон неперевершений майстер.

Це лише один з викликів для перекладача. Я показала цю проблему перекладу термінів на одному прикладі. Таких прикладів дуже багато у «Бенкеті». А ще труднощі з відтворенням майстерно зітканої гри слів, а ще тонко відгінена специфікою мовлення характеристика персонажів, адже Платон зобразив мовленнєві портрети трьох своїх найважливіших персонажів – поета-комедіографа, поета-трагіка й поета-філософа, як і годиться, цілком різними. У цьому й виявляється частина його літературного задуму.

О. І.: *Чи можна вважати «Бенкет» вашим перекладацьким opus magnum? Можливо, є якась інша вершина?*

У. Г.: Я не замислювалася над цим. І я ще на щось сама від себе сподіваюся. Правдою є те, що я, мабуть, найбільше люблю цей твір і все ще перебуваю в дорозі до нього. Але потім був також Григорій з Назиянзу (Церква вшановує його титулом Григорій Богослов, бо він фактично виробив догми про Отця, Сина і Святого Духа в п'ятьох своїх Словах про богослов'я; уже традиційно п'ять Слів Григорія з Назиянзу (Слова 27-31) так і видають, об'єднуючи єдиною назвою «П'ять слів про богослов'я»). За масштабом цей переклад об'ємніший і по-своєму складніший.

Перекладацькі коментарі як жанр

О. І.: *У зв'язку з попередньою темою цікаво було б поговорити про традицію коментування перекладів. Якщо взяти, наприклад, коментарі Івана Франка до його перекладу «Бенкету» і коментарі у виданні «Діалогів», то різниця буде невеликою. Зазвичай, вони містять хронологічне позначення місця діалогу й подій навколо постаті Сократа, далі короткий синопсис і комбінований покажчик термінів, імен і географічних назв. От власне і все. Як ви ставитеся до такої «форми» коментування? На якого саме читача такі коментарі розраховані?*

У. Г.: Коментування перекладів античних джерел – дуже значуща складова в опрацюванні тексту. Коментарі виконують надзвичайно важливу функцію інкультурації античного джерела в щораз новий для нього культурно-історичний контекст.

Коментарі до античних філософських текстів не повинні обмежуватися текстуальними примітками. Загалом кажучи, обраний масштаб коментаря залежить від типу коментованого тексту й адресата перекладу. Якщо йдеться про коментар до філософських текстів, то дуже важливо, щоб у ньому відбувався діалог з ідеями коментованого тексту, а також діалог з різними інтерпретаціями цього тексту, що дає розуміння історії його рецепції. Якщо така рецепція має свою історію в Україні, то вона також має бути представлена в коментарях.

О. І.: *Яку фахову кваліфікацію повинен мати перекладач, аби адекватно коментувати античні філософські тексти?*

У. Г.: Мабуть, доцільніше було б інакше сформулювати питання. Перекладач, він же коментатор, повинен мати належну кваліфікацію (ключовим тут є слово «кваліфікація»). Належна кваліфікація робить перекладача спроможним простудіювати під всіма оглядами текст, який він перекладає і коментує. Я точно знаю, що мені бракувало би знань, щоби простудіювати «Метафізику» Арістотеля на такому рівні, аби з приводу цього тексту я могла ділитися своїми тлумаченнями з потенційними читачами перекладу. Саме тому я ніколи не бралася б за переклад «Метафізики» Арістотеля. Однак Арістотелева логіка мене наздогнала, коли я перекладала «П'ять слів про Богослов'я» Григорія з Назиянзу. Мені довелося вивчати Арістотелеву логіку, щоб зрозуміти Григорія з Назиянзу.

О. І.: *Настав час поговорити про ваші коментарі до «Бенкету».*

У. Г.: Ви, мабуть, зауважили, що мої коментарі задумано як діалог із текстом. І сам стиль представлення кожної частини тексту в коментарі, за моїм задумом, немовби включається в певну гру з текстом Платона. Бо ж увесь цей текст – блискуче розіграна великим майстром дотепна смислотворча гра. Один пласт в коментарях націлений на широкого читача: це, власне, синопсис до кожної частини твору і текстуальні коментарі, які мали б допомогти читачеві розширити його горизонти розуміння тексту. А інший пласт, який подається в посторінкових примітках до текстуальних коментарів, адресовано вимогливішому читачеві. З цих приміток можна дізнатися про різні, часто навзаєм суперечні інтерпретації фрагментів твору, можна довідатися також про бібліографію, що має стосунок до якогось проблемного фрагменту тексту.

О. І.: *До українського видання «Бенкету» [Платон 2005: ix-xliv] передмову написав Джованні Реале. Чи знали ви цього авторитетного дослідника особисто?*

У. Г.: О, якби я особисто знала Джованні Реале, то ви мені, мабуть, заздрили б дуже. Але я не мала, на жаль, такої нагоди. Коли я стажувалася в невеличкій філософській академії в Ліхтенштайні, патроном і духовним наставником якої був Джованні Реале, великого метра там на той час не було. У цій академії вчилися на докторській програмі з філософії й успішно захистили там свої докторати мої колеги з УКУ. Через одного з них, Володимира Турчиновського, відбулася моя опосередкована комунікація з Джованні Реале. Коли він почув, що в Україні готується видання «Бенкету» в українському перекладі, то погодився прикрасити це видання своїм вступним словом. З італійської передмову Джованні Реале переклала Мар'яна Прокіпович. Наукову редакцію видання «Бенкету» здійснив мій колега Ростислав Паранько (ми тоді працювали разом на кафедрі класичних мов УКУ).

Я, може, надто детально все описую. Однак мені йдеться про те, щоб наголосити: такі проєкти потребують колегіальної співпраці принаймні кількох осіб, і кожен учасник повинен мати компетентності, які доповнюють компетентності інших. Мар'яна

Прокопович відома, зокрема, своїми блискучими перекладами романів Умберто Еко. Я нещодавно перечитувала «Ім'я рози» [Еко 2006] в її перекладі й мені здається, що за цим перекладом Мар'яни Прокопович можна робити майстер-клас не лише для перекладачів, а й для гуманітаріїв широкого профілю. Від Мар'яни Прокопович можна багато чому навчитися. У перекладацькому доробку Ростислава Паранька – чималий список перекладених творів з класичних мов і з англійської. Мені йдеться також про те, щоб показати, скільки етапів опрацювання передбачає видання перекладу античного джерела і наскільки важливо, щоб у підготовці академічного перекладного видання відбувалася командна співпраця.

О. І.: *Ви близько підійшли до проблематики, пов'язаної з інфраструктурою перекладу наукових текстів. Наскільки важливим є наукове середовище для успішних перекладацьких проєктів?*

У. Г.: Наукове середовище передбачає необхідні ресурси й можливість комунікації між фахівцями, які об'єднуються, щоб робити спільну справу. Це ж не просто декоративний вислів, що істина народжується в діалозі.

Отож спершу про необхідні ресурси. Важливо, щоб були доступними дбайливо й продумано зібрані бібліотечні фонди. У наш час важливо, щоб через бібліотеку можна було отримати доступ до міжнародних електронних каталогів і наукових ресурсів, зокрема й до наукової періодики. Потрібно, щоб під рукою були словники й довідкові видання. Було б ідеально, якби в нас був «український Лідел-Скот-Джонс», але, на щастя, в сучасному глобалізованому світі всі найкращі словники доступні онлайн.

Належне академічне середовище передбачає можливість запросити до підготовки перекладного видання наукового редактора, який зі знанням справи долучиться до редагування перекладу: для перекладача дуже важливо мати можливість обговорювати проблеми, які супроводжують процес перекладу. Важливим є також інститут рецензування перекладів. Рецензування за нормальних умов передбачає рецензію, яка дає зелене світло публікації перекладу або може таку публікацію відхилити. Але також не менш важливо, щоб у науковій періодиці з'являлися рецензії на вже опубліковані переклади: дуже потрібною є фахова критика перекладених філософських джерел у наукових часописах, але також на шпальтах видань для широкого загалу. Бо така критика сприяє формуванню освіченої аудиторії. Від рівня освіченості широкого читачького загалу також опосередковано залежить якість видань, що їх цьому загалові пропонують видавці.

Частина III. Співвідношення філологічного і філософського в перекладі філософських текстів

Відмінності підходів

О. І.: *Ось цікава цитата від Вахтанга Кебуладзе: «В цьому завжди полягає наше непорозуміння з філологами й перекладачами художньої літератури. Вони нам часто закидають, що наші тексти перенавантажені, що ми не використовуємо синонімів, а мова ж багата. Але коли ми робимо науковий переклад, дуже важливо перекладати поняття поняттями. Не можна перекласти поняття одного разу*

одним словом, а потім іншим, адже тоді руйнується розуміння того, про що йдеться. Це одна з фішок, які відрізняють науковий переклад від художнього, але їх, звісно, багато».

У. Г.: Як філолог я мала б негайно вступити в полеміку з Вахтангом Кебуладзе [сміється]. Натомість я цілком погоджуюся з його твердженням. Існує залежність між підходом до перекладу і типом тексту, який перекладаємо. Я навіть скажу таке, що мало б потішити філософа, якого ви щойно зачитували. Бо я нагадаю, що й сам Сократ, якого Платон зображає ідеальним філософом (тут ключове слово «зображає», бо він це робить власне як поет), коли хотів протиставити себе всім попереднім промовцям на бенкеті в Агатона, обіцяє говорити, не дбаючи про красу вислову, а, як він каже, «по-своєму» кат' ἐμαυτόν (до речі, ось приклад, як звичайна мовленева сполука набуває в Платона ознаки терміна). Тож філософи завжди говоритимуть «по-своєму», кат' ἐμαυτόν. Однак усі довкола бажатимуть від них красивих слів, хай навіть і коштом істини. Звичайно, філософів це завжди обурювало й обурює, вони цьому чинять опір.

О. І.: *То виходить так, що ви цілковито згодні з наведеною цитатою?*

У. Г.: У тому, що я сказала раніше – так. Але я маю привід полемізувати з шановним філософом про інші речі. Чомусь уже виробилася тенденція (гадаю, вона несправедлива щодо філологів) – у всіх бідах з перекладом філософських текстів ганити саме філологів. Не всі філософські тексти, які будь-коли перекладали філологи, позначені провисанням смислів. І не всі тексти, які будь-коли перекладали філософи, вже саме тому позбавлені хиб. Не там потрібно шукати лінію розрізнення між справді вартісними перекладами й такими, що не годяться для використання в університетських курсах.

Мабуть, важливо зауважити, що я кажу виключно про античні джерела в історії філософії. У цій царині філософських творів є своя специфіка. Бо в античних текстах розмита межа між тим, що ми називаємо художністю і нехудожністю. Тут часто форма бере участь у вираженні смислів. Дуже часто через образ, а не через поняття, античні філософи виражали метафізичні ідеї. Антична філософська проза загалом взорувалася на поетичні жанри та й сама виникла і на початках розвивалася власне як літературний жанр. Це відомий факт. Про це багато написано.

Але що цікавіше – про витоки прози, щоправда, не так філософської, як епідейктичної, страшенно цікаво розмірковує один із чільних представників і теоретиків софістичного руху Горгій з Леонтини. Його химерний твір «Похвала Гелені», звичайно, не про Гелену Прекрасну написаний, а власне про те, як багато важить спосіб висловлюватися, коли треба зацікавити і вразити адресата аж так, щоб відбулася зміна його свідомості. Цей твір химерний, бо його автор вибудовує з читачем дуже тонку інтелектуальну гру. Він уводить в оману саме тоді, коли говорить віртуозно, власне коли впроваджує у свій текст особливі фігури, які згодом назвуть «Горгієвими фігурами». А коли говорить те, що вважає істинним, зумисне перемикається на невірблену мову. У таких пасажах авторські висловлювання в оригіналі настільки кострубаті, що з ними якраз складно дати собі раду в перекладі через дуже невідшліфовану мову. Але цю специфіку потрібно відтворити, бо ця кострубатість є в Горгія якраз елементом літературності й водночас елементом смислотворчим.

Я перекладала цей твір разом зі своїми студентами в рамках літньої перекладацької школи. Переклад опубліковано, й він доступний онлайн [Горгій 2020]. Його супроводжує, як мені здається, вичерпний коментар. Гадаю, що саме філолог міг зро-

бити такий коментар. Переклад доповнює також супровідна стаття. Цей твір мав би використовуватись в обов'язкових курсах античної літератури як джерело, що знайомить з античною теорією прози й частково поезії. Якоюсь мірою цей твір доповнює Арістотелеву «Поетику» [Арістотель 1967].

Він не менш важливий, мені здається, і в курсі античної філософії. Адже в ньому міститься ключ до розуміння природи софістики, витоків ідеї релятивізму, і розкривається філософія риторики. Признаюся, коли я обирала цей твір для перекладацької майстерні, аргументом була його форма. Усвідомлення літературознавчої і філософської значущості цього твору прийшло вже в процесі його опрацювання. Я знову буду повторювати те, що вже говорила: щоб зрозуміти давній твір, потрібно його перекласти. В ідеалі перекладач стає найкращим знавцем перекладеного джерела. Стосовно «Похвали Гелені» Горгія Леонтинця наберуся зухвалості стверджувати, що я найкраще знаю цей твір.

Але я ще раз хочу зауважити: одна справа – філософські твори Канта, Декарта, Гегеля, але також і Арістотеля (якщо це не «Поетика» чи «Риторика»). Філолог справді не здолає їх перекласти. А інша справа – античні філософські джерела, це той простір, де саме на класичних філологів чекає лівова частка роботи. Тим більше, що в навчальних планах філософських факультетів якщо й передбачене вивчення класичних мов, то лише на початковому рівні. Тому я думаю, що Вахтанг Кебуладзе бере до уваги філософську класику вже нових часів, коли висловлює думки, які ви щойно зачитували. І тому я з ним не дискутую.

Підготовка фахівців

О. І.: *Ми з вами природно переходимо до розмови про університетську освіту, про те, що вона не дає студентам-гуманітаріям компетентностей, необхідних для перекладу джерел. Чи може бути подолана ця вада в сучасних українських університетах? Чи потрібна принципова перебудова навчання? Можливо, нам треба повернутись до високоякісної філологічної підготовки на гуманітарних факультетах? Якщо так – на якому освітньому рівні (бакалаврат, магістратура, аспірантура)?*

У. Г.: В університеті цю ваду неможливо подолати. Я маю досвід Українського католицького університету, який постав і вже майже 30 років розвивається як приватна освітня інституція, тобто існує не на кошти державного бюджету. Тому ми маємо в принципі більшу свободу щодо формування індивідуальних навчальних планів наших студентів. Ми можемо собі дозволити «давати зелене світло» спецкурсам для меншої кількості студентів, ніж це визначено міністерськими правилами. Тому в нас ще функціонують окремі спецкурси, де в основі вивчення якогось предмета лежить опрацювання фрагментів оригінальних грецьких чи латинських текстів.

Перші студенти богословської програми у Львівській богословській академії, з якої починався Український католицький університет на початку 90-х років, вчилися за навчальною програмою, яка не мала ліцензії від Міністерства освіти і науки. Стрижнем тієї першої навчальної програми з богослов'я, з якою УКУ стартував, були класичні мови. Бо в засновників і творців цього приватного університету була амбітна ціль розбудувати українську богословську школу на основі вивчення джерел. Коли ця програма стала акредитованою, вона дуже послабила філологічну компетенцію, бо для справді серйозного вивчення класичних мов у цій програмі вже забракло годин. Це була ціна, яку ми заплатили за те, щоб наші випускники отримували

ли визнані державою дипломи. Я розповідаю про неймовірно прикрий досвід: заради дотримання міністерських вимог ми були змушені зруйнувати те, що вже було досягнуто величезними зусиллями. У це важко повірити, але нам справді вдалося створити щось унікальне через наскрізну синергію богослов'я з філологією.

О. І.: Чи могли б ви навести приклади тих досягнень?

У. Г.: Я наведу лише один приклад, щоб ви мені повірили, що нам вдалося багато чого досягнути. У видавництві УКУ в серії «Витоки християнства» 2015 року вийшла антологія «Ранні отці Церкви» [Горяча 2015]. Імпозантний том на п'ятсот сторінок. Більшість перекладів у цій антології належать випускникам нашої богословської програми. Вони починали працювати над цими перекладами ще в рамках виконання своїх дипломних проєктів. У цій антології поміщено цілком вартісні переклади. Такі переклади в Україні можуть робити одиниці. Однак теперішні наші студенти вже не набудуть досвіду й уміння перекладати джерела, що лежать в основі церковної традиції, хоч у цій ділянці ще непочатий край роботи, аби створити український Sources Chrétiennes (так називається колекція патристичних текстів у церковній культурі Франції).

Тому єдиний можливий шлях – це хіба що створення якихось альтернативних освітніх осередків. Про такий шлях сьогодні вже задумуються представники гуманітарних наук. Але це знову ж таки приводить до аналогії з монументальними творами мистецтва, які потребують, щоб у суспільстві було розуміння важливості таких речей. Ентузіазм викладачів і студентів у таких осередках – необхідна річ, але на самому ентузіазмі таку справу започаткувати та ще й постійно підтримувати неможливо.

О. І.: Яким був би ваш прогноз щодо розвитку перекладів філософської літератури українською?

У. Г.: Мої прогнози хай зі мною залишаються, кому вони можуть бути цікавими? Я знаю достеменно одне: якщо не будемо перекладати програмно і масштабно, то вчинимо академічне самогубство. *Contra spem spero!*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Ансельм Кентерберійський. (2012). *Монологіон. Прослогіон.* (Р. Паранько, Перекл.). Львів: УКУ.
- Арістотель. (1967). *Поетика.* (Б. Тен, Перекл.). Київ: Мистецтво.
- Боецій. (2002). *Розрада від філософії.* (А. Содомора, Перекл.). Київ: Основи.
- Боецій. (2007). *Теологічні трактати.* (Р. Паранько, Перекл.). Львів: УКУ.
- Бонавентура. (2014). *Путівник мислі до Бога. Про приведення мистецтв до богослов'я.* (І. Піговська, Перекл.). Львів: УКУ.
- Головач, У., & Ясіновський, А. (2014). Студії з класичної філології (1944-2012). In Н. Клименко (Упоряд.), *Неперервна філологія: класичні, візантиністичні та неоелліністичні студії в Україні ХХ століття* (сс. 13-110). Львів: Львівська Політехніка.
- Горгій. (2020). Похвала Гелені. (У. Головач та ін., Перекл.). *Наукові записки УКУ. Філологія, 1*, 185-192. <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/2422>
- Горяча, М. (Ред.). (2015). *Ранні Отці Церкви: Антологія.* Львів: УКУ.
- Григорій Богослов. (2018). *П'ять слів про богослов'я.* (У. Головач, Перекл.). Львів: УКУ.
- Дудка, М., & Головач, Ю. (2020). Тасмний український університет у Львові. In О. Петрук (Упоряд.), *Leopolis scientifica. Наука у Львові до середини ХХ століття. Частина I. Наукові осередки: збірник наукових праць* (сс. 163-196). Львів: Артос.

- Еко, У. (2006). *Ім'я рози*. (М. Прокопович, Перекл.). Харків: Фоліо.
- Кобів, Й. (2014). Нарис історії українського перекладу з класичних мов у Галичині до 1939 року. In Н. Клименко (Упоряд.), *Неперервна філологія: класичні, візантинологічні та неоедліністичні студії в Україні ХХ століття* (с. 223-241). Львів: Львівська Політехніка.
- Павленко, Л., & Звонська, Л. (2014). Довідник. In Д. Ананьївський (Упоряд.), *Українська класична філологія: Біобібліографія, історія, персоналії (XVIII-XXI ст.)*. Київ.: Київський університет.
- Паранько, Р. (Перекл.). (2018). *Про причини*. Львів: УКУ.
- Платон. (1866). *Горгіас*. (О. Гороцькій, Перекл.). Львів: Печатня Інститута Ставропігійського.
- Платон. (1868). *Протагор*. (О. Гороцькій, Перекл.). Львів: Печатня Інститута Ставропігійського.
- Платон. (1903). *Оборона Сократа*. (В. Кміцикевич, Перекл.). Перемишль: Друкарня Стифійого.
- Платон. (1906). *Евтифрон*. (О. Роздольський, Перекл.). Перемишль: Звіт української гімназії.
- Платон. (1922). *Бенкет. Розмова про любов*. (І. Огоновський, Перекл.). Коломия: Загальна книгозбірня.
- Платон. (1988). Крітон. In Журавський, А. Ф., & Ленець, К. В. (Упоряд.), *Жадань і задумів неспокій: З творчої спадщини Бориса Тена (вірші, переклади, статті, листи, спогади)*. Київ: Радянський письменник.
- Платон. (1992). *Крітон*. (Ю. Мушак, Перекл.). *Всесвіт*, (8), 84-92.
- Платон. (1995). *Діалоги*. (Й. Кобів та ін., Перекл.). Київ: Основи.
- Платон. (2005). *Бенкет*. (У. Головач, Перекл.). Львів: УКУ.
- Платон. (2008). Симпозіон (Бенкет). In І. Франко, *Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Том 51. Прозові переклади 1876-1912*. (с. 81-131). Київ: Наукова думка.
- Плятон. (1894). Розмова між Ехекратом а Федоном. Переклад із Плятонового діяльогу п. з.: «Федон». In К. Лучаковський (Упоряд.), *Взори поезій і прози для класи п'ятої ц. к. шкіль середніх* (с. 466-469). Львів: Накладом фонду краевого.
- Сенека. (1976). Епіграми та листи до Луцілія. (А. Содомира, Перекл.). *Всесвіт*, (8), 150-152.
- Сенека. (1996). *Моральні листи до Луцілія*. (А. Содомира, Перекл.). Київ: Основи.
- Ціцерон. (1998). *Про державу. Про закони. Про природу богів*. (В. Литвинов, Перекл.). Київ: Основи.

Одержано 26.10.2023

REFERENCES

- Anselm of Canterbury. (2012). *Monologion. Prosligion*. (R. Paranko, Trans.). [In Ukrainian]. Lviv: UKU.
- Aristotle. (1967). *Poetics*. (B. Ten, Trans.). [In Ukrainian]. Kyiv: Mystetstvo.
- Boethius. (2002). *De consolazione philosophiae*. (A. Sodomora, Trans.). [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy.
- Boethius. (2007). *The Theological Tractates*. (R. Paranko, Trans.). [In Ukrainian]. Lviv: UCU.
- Bonaventure. (2014). *Itinerarium mentis in Deum. De reductione artium ad theologiam*. [In Ukrainian]. (I. Pigovska, Trans.). Lviv: UCU.
- Cicero. (1998). *De republica. De Legibus. De Natura Deorum*. (V. Lytvynov, Trans.). [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy.
- Dudka, M., & Holovatch, Yu. (2020). A secret Ukrainian university in Lviv. In O. Petruk (Ed), *Leopolis scientifica. Science in Lviv until the middle of the 20th century. Part I. Scientific centers: a collection of scientific papers* (pp. 163-196). [In Ukrainian]. Lviv: Artos.
- Eko, U. (2006). *The Name of the Rose*. (M. Prokopovych, Trans.). [In Ukrainian]. Kharkiv: Folio.

- Gorgias. (2020). Encomium of Helen. (U. Holovatch, U. et al., Trans.). [In Ukrainian]. *Scientific notes UCU. Philology, 1*, 185-192. <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/2422>
- Goryacha, M. (Ed.). (2015). *Early Church Fathers: Anthology*. [In Ukrainian]. Lviv: UCU.
- Gregory of Nazianzus. (2018). *Five Theological Orations*. (U. Holovatch, Trans.). [In Ukrainian]. Lviv: UCU.
- Holovatch, U., & Yasinovskyi, A. (2014). Studies in classical philology (1944-2012). In N. Klymenko (Ed.), *Continuous Philology: Classical, Byzantine and Neo-Hellenistic Studies in Ukraine in the 20th Century* (pp. 13-110). [In Ukrainian]. Lviv: Lvivska Polytekhnika.
- Kobiv, J. (2014). Essay on the history of Ukrainian translation from classical languages in Galicia until 1939. In N. Klymenko (Ed.), *Continuous Philology: Classical, Byzantine and Neo-Hellenistic Studies in Ukraine in the 20th Century* (pp. 222-241). [In Ukrainian]. Lviv: Lvivska Polytekhnika.
- Paranko, R. (Trans.). (2018). *Liber de causis*. [In Ukrainian]. Lviv: UCU.
- Pavlenko, L., & Zvonska, L. (2014). Guide. In D. Ananyevsky (Ed.), *Ukrainian Classical Philology: Biobibliography, History, Personalities (XVIII - XXI centuries)*. [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv National University.
- Plato. (1866). *Gorgias*. (O. Horotsky, Trans.). [In Ukrainian]. Lviv: Pechatnia Institutu Stavropigiyaskago.
- Plato. (1868). *Protagoras*. (O. Horotsky, Trans.). [In Ukrainian]. Lviv: Pechatnia Institutu Stavropigiyaskago.
- Plato. (1894). Conversation between Echecrates and Phaedo. Translation from the Plato's dialogue «Phaedo». In K. Luchakovskiy (Ed.), *Samples of poetry and prose for the 5th classes of the Secondary schools* (pp. 466-469). [In Ukrainian]. Lviv: Nakladom fondu kraevogo.
- Plato. (1903). *Apology*. (V. Kmitskevitch, Trans.). [In Ukrainian]. Przemysł: Drukarnia Styfyogo.
- Plato. (1906). *Euthyphro*. (O. Rozdolskiy, Trans.). [In Ukrainian]. Przemysł: Report of the Ukrainian gymnasium.
- Plato. (1922). *Symposium. Talk about love*. (I. Ogonovskiy, Trans.). [In Ukrainian]. Kolomyia: Zagalna knygozbirnia.
- Plato. (1988). *Crito*. In A. F. Zhuravsky & K. V. Lenets (Eds.), *Desire & intention restlessness: From the creative heritage of Borys Ten (poetry, translations, articles, letters, memories)* (pp. 194-204). [In Ukrainian]. Kyiv: Radianskiy Pismennyk.
- Plato. (1992). *Crito*. (Yu. Mushak, Trans.). [In Ukrainian]. *Vsesvit*, (8), 84-92.
- Plato. (1995). *Dialogues*. (Y. Kobiv et al., Trans.). [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy.
- Plato. (2005). *Symposium*. (U. Holovatch, Trans.). [In Ukrainian]. Lviv: UCU.
- Plato. (2008). *Sympósion (Symposium)*. In I. Franko, *Additional volumes to the collection of works in fifty volumes. Volume 51. Prose translations 1876-1912* (pp. 81-131). [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka.
- Seneca. (1976). *Epigrams & letters to Lucilius*. (A. Sodomora, Trans.). [In Ukrainian]. *Vsesvit*, (8), 150-152.
- Seneca. (1996). *Moral letters to Lucilius*. (A. Sodomora, Trans.). [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy.

Received 26.10.2023

Ulana Holovatch, Oleksandr Ivaniuta

Translation as a Sympósion

An interview of Oleksandr Ivaniuta with Ulana Holovatch, dedicated to the history and prospects of classical philosophical texts translation in Ukraine.

Уляна Головач, Олександр Іванюта

Переклад як симпозіон

Інтерв'ю Олександра Іванюти з Уляною Головач, присвячене історії і перспективам перекладу філософських текстів з греки і латини в Україні.

Uiana Holovatch, PhD in Philology, Associate Professor, Department of Philology, Faculty of Humanities in Ukrainian Catholic University (Lviv, Ukraine).

Уляна Головач, Кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри філології Гуманітарного факультету Українського католицького університету (Львів).

e-mail: holovatch@ucu.edu.ua

Oleksandr Ivaniuta, PhD student at the H. S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine, Kyiv. (Ukraine).

Олександр Іванюта, Аспірант інституту філософії ім. Г. Сковороди Національної академії наук України. (Україна)

e-mail: ivanuta@gmail.com
